

Голубовська І. В. Шевченкове слово на уроках читання в початковій школі // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2010. – № 21. – С. 282 – 290.

Ірина Голубовська,
кандидат філологічних наук, доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

Шевченкове слово на уроках читання в початковій школі

У статті аналізуються поезії Тараса Шевченка, що вивчаються на уроках читання в початкових класах

Важко переоцінити значення багатогранної творчості Тараса Шевченка для розвитку вітчизняної дитячої літератури. Власне, до Кобзаря ця галузь мистецтва слова ще перебувала у стадії зародження й формування, і саме унікальна спадщина поета сприяла утвердженню красного письменства для найменших. Тараса Григоровича справедливо вважають "основоположником не тільки "дорослої" нової української літератури, а й літератури для дітей. Його творчість (поезії про дітей, матерів, пейзажна лірика) збагатила літературу для дітей ідеями народності й демократизму, досконалими художніми формами"¹.

Немає жодних сумнівів у тому, що вивчення геніального Шевченкового доробку може стати серйозним засобом формування світогляду учнів сучасної початкової школи, їх патріотичного, естетичного, нарешті, морального становлення. Таким чином, малята з юних літ долучаються до безсмертного поетичного слова.

Незважаючи на те, що художні твори автора "Заповіту" ввійшли до золотого фонду дитячої літератури, вони нечасто стають предметом аналізу науковців. Як правило, виявляється інтерес до Кобзаревих текстів, котрі вивчаються в середніх і старших класах, а от публікації, зорієнтовані на потреби початкової школи, з'являються спорадично. Так, окремі поезії Тараса Шевченка для дітей досліджували П. Волинський², Л. Кіліченко³, А. Мовчун⁴, В. Кизилова⁵, В. Сироженко⁶ та ін. Метою нашої статті є аналіз віршів письменника, вивчення яких передбачено сучасною програмою з читання в

¹ Кизилова В.В., Пушко В.Ф. Дитяча українська література: Підручник для студентів вищих начальних закладів. – Луганськ: Знання, 2006. – С. 26.

² Волинський П.К. До інтерпретації вірша "Садок вишневий коло хати" [Т.Г. Шевченка] // Радянське літературознавство. – 1980. – № 1. – С. 55.

³ Кіліченко Л.М. Українська дитяча література: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1988. – С. 71 – 78.

⁴ Мовчун А. Тарас Григорович Шевченко і його твори в початковій школі // Кизилова В.В., Пушко В.Ф. Дитяча українська література: Підручник для студентів вищих начальних закладів. – Луганськ: Знання, 2006. – С. 37 – 41.

⁵ Кизилова В. Тарас Шевченко. – Там само. – С. 35 – 37.

⁶ Сироженко В.П. Уроки невмирущого Кобзаря // Початкова школа. – 1990. – № 2.

початкових класах.

Шевченківські твори широко представлені в чинних підручниках для читання в 2 – 4-му класах. Зокрема, в авторських читанках О. Савченко пропонуються для ознайомлення й вивчення такі поезії:

- у другому класі – "Тече вода з-під явора..."⁷, "Дивлюся, аж світає, край неба палає...", "Встала й весна, чорну землю сонну розбудила...", "Защебетав жайворонок, угору летючи...", "Зоре моя вечірняя...", "Зацвіла в долині червона калина..."⁸;
- у третьому класі – "Село! І серце одпочине...", "Тече вода із-за гаю...", "І досі сниться: під горою..."⁹;
- у четвертому класі – "Вітер з гаєм розмовляє...", "Садок вишневий коло хати...", "Реве та стогне Дніпр широкий..."¹⁰

Переважна частина програмних творів подається на відокремлено, а тематично, у відповідних розділах: "Тарас Григорович Шевченко – великий народний поет і художник" (II клас), "Шевченкове слово" (III клас), "Поетична світлиця. Тарас Шевченко" (IV клас). Крім того, проведення відповідних уроків планується на другий семестр, у традиційні Шевченківські свята.

Вивчення Кобзарєвої спадщини починається у другому класі фрагментом поезії "Тече вода з-під явора..." (1860) (до речі, третьокласникам пропонується наступний уривок "Тече вода із-за гаю..."). Наскрізним образом твору стала вода, що уособлює як продовження життя, так і саме це життя. Емоційно-забарвлена лексика (*калинонька, качаточка, качечка, дітки, дівча*) створює особливо ніжну, лагідну атмосферу.

Уривок із поеми "Сон" (1844) "Дивлюся, аж світає, край неба палає..." увійшов у дитяче читання як окремий пейзажний вірш. Мистецькою окрасою твору став персоніфікований образ української природи. Змальовуючи картину світанку, поет піднімається до філософського узагальнення нескінченності Всесвіту:

*І нема тому почину,
І краю немає!*¹¹

Окрасою вітчизняної дитячої літератури є фрагменти з іншої Кобзарєвої поеми "Княжна" (1847) – "Зоре моя вечірняя..." та "Село! І серце одпочине..." Уривок "Зоре моя вечірняя..." давно став популярною піснею і сприймається, як самостійний твір. Тут виразно відчутні мотиви туги за далекою материзною, адже поема писалася на засланні. Поневолений ліричний герой звертається до вечірньої зорі з проханням розказати про батьківщину. Перед читачами постає ніжна пейзажна картина: "...за горою / Сонечко сідає"¹², над Дніпром сяє "веселочка", "широка сокорина" розпустила віти... Створенню ностальгічно-

⁷ Савченко О.Я. Читанка: Підруч. для 2 кл. – К.: Освіта, 2002. – Ч. I. – С. 22.

⁸ Савченко О.Я. Читанка: Підруч. для 2 кл. – К.: Освіта, 2004. – Ч. II. – С. 5 – 7.

⁹ Савченко О.Я. Читанка: Підруч. для 3 кл. – К.: Освіта, 2004. – Ч. II. – С. 24 – 25.

¹⁰ Савченко О.Я. Читанка: Підруч. для 4 кл. – К.: Освіта, 2004. – Ч. II. – С. 36 – 38.

¹¹ Шевченко Т.Г. Кобзар / Передм. П. Мовчана; Приміт. Є. Нахліка. – К.: Просвіта, 2006. – С. 107.

¹² Там само. – С. 167.

лагідного настрою допомагають "українські" образи й майстерно застосована зменшено-пестлива лексика (*тихесенько, сонечко, веселочка*).

Інший фрагмент поеми "Село! І серце одпочине..." – своєрідний гімн селу, яке в Шевченка є втіленням найвищої досконалості: "*неначе писанка, село*"¹³, здійсненням Господньої волі: "*Сам Бог витає над селом*"¹⁴. Анепіфоричний повтор лексеми *село*, замикаючи строфу в яскраве кільце, підкреслює авторське захоплення батьківщиною, до складу якої входять тисячі й тисячі таких мальовничих сіл. Самобутньою прикметою твору стали елементи словесного живопису, зокрема контрастна колористика: *білі хати, зелений гай, сині гори* тощо. Отже, у цих пейзажних ескізах ("Зоре моя вечірняя...", "Село! І серце одпочине...") Т. Шевченко щонайвиразніше реалізував свій потужний талант літератора й художника.

Уривок із балади "Причинна" (1837) – "Защербетав жайворонок, угору летючи..." (четверокласники згодом вивчатимуть початок твору – "Реве та стогне Дніпр широкий...") поза трагічним контекстом є зворушливою пейзажною замальовкою ранку. Доречно застосовані засоби паралелізму

Защербетав жайворонок,

Угору летючи;

Закувала зозуленька,

На дубу сидячи;

*Защербетав соловейко...*¹⁵

підкреслюють багатоголосся й різнобарвність світу. У майстерно відтворений звукопис вливається спів плугатаря, і все це відбувається на тлі сходу сонця. Отже, перед учнями початкової школи постає яскрава ранкова картина, а от старшокласники згодом дізнаються про те, що цей оптимістичний пейзаж є контрастом до трагічного безталання закоханих, яким не судилося бути разом.

Програмою з читання для четвертого класу передбачено вивчення ще одного фрагменту балади "Причинна" (власне, її початку, який часто сприймається за цілком самостійний твір) – "Реве та стогне Дніпр широкий..." Тут автор відтворює зовсім іншу, надзвичайно драматичну картину, що викликає й почуття жаху від грізної стихії, й захоплення її величчю. Непереборна, руйнівна сила персоніфікованих явищ природи (могутнього Дніпра й сердитого вітру) передається за допомогою промовистих дієслів-присудків *реве, стогне, завива, підійма*. Читач немовби опиняється в епіцентрі жахливої катастрофи. На цьому тлі особливо виразним є зворушливий образ блідого місяця (ледь помітного у шквалі води), що "*де-де виглядав*". На нашу думку, порівняння місяця із самотнім човном, який то поринав, то потопав, підкреслює недовговічність, нетривалість, швидкоплинність життя. Власне, у баладі цей фрагмент є своєрідним емоційно-настроявим ключем, що налаштовує читача на драматичний плин наступних подій.

¹³ Там само. – С. 168.

¹⁴ Там само. – С. 168.

¹⁵ Там само. – С. 16.

Початок поезії "Зацвіла в долині червона калина..." (1849) написаний у дусі українських народних пісень. Традиційний образ розквітлої червоної калини зіставляється з радісною дівчиною-дитиною. Думається, таке порівняння не є випадковим, адже й ментальна для українців рослина, прикрашена ніжним цвітом, і тендітна юнка, чия душа прагне кохання (це переконливо доводять наступні рядки), ніби уособлюють пробудження і природи, і почуттів (якраз дуже природніх), а також вічний потяг до прекрасного, щирого, неповторного. Тож не дивно, що дівчина й молодий козак,

*Як діточок двоє,
Під тую калину
Прийшли, посідали
І поцілувались*¹⁶.

У завершальних рядках вірша автор звертається з риторичним питанням:

*Якого ж ми раю
У Бога благаєм?*¹⁷

Поет обурений людською сліпотою, бо "рай у серце лізе", та цього не помічають. Вкотре повний текст шевченківського твору кардинально зміщує смислові акценти, порівняно з ідилічним фрагментом із читанки.

Другокласники також вивчають уривок поеми "Гайдамаки" (1839 – 1841) "Встала й весна, чорну землю сонну розбудила..." Персоніфікована весна розбудила сонну землю після зимового сну, прикрасила її рястом і барвінком. Цей фрагмент насичений яскравими зоровими (чорна земля, прикрашена квітками) і слуховими (спів жайворонка й соловейка) образами. Останнім штрихом до ідилічної картини пробудження природи є авторське зауваження (відсутнє в читанці):

*Рай, та й годі! А для кого?
Для людей. А люде?
Не хочять на його й глянуть,
А глянуть – огудять*¹⁸.

Окрім уже згаданих вище уривків "Село! І серце одпочине..." та "Тече вода із-за гаю...", учні третього класу вивчають поезію "І досі сниться: під горою..." (1850). У творі виразно простежуються автобіографічні мотиви, пов'язані з важливими для Шевченка образами матері, діда, "біленької хаточки", верби. У важкі дні поет згадує зворушливі, радісні моменти свого минулого життя, яких, на жаль, було так мало. Недаремно це нетривале відчуття щастя постійно повторюється й підкреслюється. Так, сивий дід бавить "хорошее та кучеряве / Своє маленькеє внуча"¹⁹, "веселая, сміючись, мати, / Цілує діда і дитя / Аж тричі весело цілує"²⁰.

Анафоричний повтор "І досі сниться..." наголошує на значимості цих спогадів, що приходять уві снах. Якщо згадати Фроїдове тлумачення

¹⁶ Там само. – С. 233.

¹⁷ Там само. – С. 234.

¹⁸ Там само. – С. 65.

¹⁹ Там само. – С. 249.

²⁰ Там само. – С. 249 – 250.

сновидіння як утілення бажання²¹, то можна зробити висновок про підсвідоме прагнення ліричного героя не тільки повернутися на ріднizinу (що зрозуміло в умовах заслання), а й у далеке дитинство. Такий своєрідний часопростір твору вводить читача в неповторний авторський художній світ, де в гармонії та радості співіснують найдорожчі серцю люди, де привітно зустрічає затишна хатиночка, де *"крізь верби сонечко сіяє"*²², і все осяяне світлом дідушевої молитви. У цьому безжурному світі заповітних мрій риторично звучить запитання зворушеного діда: *"– Де ж те лихо? / Печалі тії, вороги?"*²³

Учні четвертого класу вивчають поезії *"Садок вишневий коло хати..."*, *"Рече та стогне Дніпр широкий..."* (цей фрагмент проаналізовано вище), *"Вітер з гаєм розмовляє..."*

Рання поезія *"Вітер з гаєм розмовляє..."*²⁴ (1841) пронизана трагічним пафосом. В основі композиції твору – драматичне зіставлення двох невеселих доль: самотнього човна, що втратив *"рибалоньку"*, і безпритульного, нікому не потрібного *"сиротини"* (суфікс одиничності *-ин-* є додатковим засобом підкреслення самотності безталанного героя). Звичайно, четверокласникам пропонується початок поезії, який сприймається в елегійному, а не в трагічному плані.

У зворушливому вірші *"Садок вишневий коло хати..."*²⁵ (1847) зображено життя українського села на тлі чарівної природи. П. Волинський наголошував на ідилічності представленої в поезії картини, котра *"подана в традиціях родинно-побутової ідилії, що орієнтується на реальне життя селянина-хлібороба, але зображає його однобоко, лише в буденних побутових виявах, більшою чи меншою мірою ідеалізовано"*²⁶.

На нашу думку, тут реалізовані авторські мрії про тихе родинне щастя, які так ніколи й не здійснилися. Напевне, саме тому значна увага в поезії приділяється постатям матері та дівчат – героїням, важливим для всієї спадщини письменника. В образі дбайливої жінки – матері, господині, берегині, котра піклується про свою сім'ю, відбилася безмежна Шевченкова любов до найріднішої людини та вірність її світлій пам'яті. Узагальнений образ дзвінкогоголосих молодих селянок (*"Співають, ідучи, дівчата..."*²⁷, *"Затихло все, тільки дівчата / Та соловейко не затих"*²⁸), з одного боку, символізує вічну життєдайну силу, з іншого, – акумулює авторські сподівання й на власну сім'ю.

Крім того, аналізований твір насичений значущими образами не тільки для самого поета, а й для будь-якого українця, адже Батьківщину неможливо

²¹ Фрейд З. Толкование сновидений / Пер. с нем. – Минск: ООО "Попурри", 2000. – С. 130.

²² Шевченко Т.Г. Кобзар. – Там само. – С. 250.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – С. 71.

²⁵ Там само. – С. 165.

²⁶ Волинський П.К. До інтерпретації вірша *"Садок вишневий коло хати"* [Т.Г. Шевченка] // Радянське літературознавство. – 1980. – № 1. – С. 55.

²⁷ Шевченко Т.Г. Кобзар. – Там само. – С. 165.

²⁸ Там само.

увидити без вишневих садків, співу соловейків, сяйва чарівної зорі й, нарешті, без національної хати – осередку духовності нашого народу.

Як бачимо, тема української природи посідає важливе місце в Кобзаревому творчому доробку, що ввійшов у дитяче читання. Письменник не тільки захоплювався неперевершеною красою рідного краю, а й послідовно проголошував важливу ідею: люди, які живуть серед такої краси, заслуговують на гарне життя.

Проведений аналіз показав, що в початкових класах надається перевага пейзажним текстам Шевченка, оскільки поезії такого спрямування якнайкраще сприймаються молодшими школярами. Однак, на нашу думку, учні 2 – 4-го класу можуть сприйняти й інші твори Кобзаря, передусім вірші про дітей.

Автор "Заповіту" виявив інтерес до неповторного внутрішнього світу дитини, із психологічною достовірністю відтворивши її особливі думки, сподівання, емоції, вболівання. Поет послідовно звертався до теми знедоленого дитинства, в реалізації якої виразно простежуються автобіографічні мотиви. Шевченко із сумом констатував:

*І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моєї долі молодой...*²⁹

Мабуть, автор не шкодував про свої юні роки через те, що їх важко назвати золотими чи дорогими: народився в рабстві, рано залишився без батьків, зазнав усіх найстрашніших образ і знущань – тож знедолене сирітське дитинство назавжди залишило в Шевченковому серці невилгоїну рану.

Поезія "І золотої й дорогої..." (1849) пронизана трагічним пафосом. Зустріч із хлопчиком-сиротою викликає в оповідача гіркі спомини про власне злощастя: "Мені здається, що се я, / Що це ж та молодість моя"³⁰. Для автора найстрашнішим є рабська доля сироти:

*Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки*³¹.

Епітет *свята* підкреслює значимість свободи для кожної людини й особливо для самого Кобзаря, котрому цієї свободи завжди бракувало. З болем у серці поет усвідомлює, що знедолена дитина "не знатиме, де дітись / На сім широкім вольнім світі"³². Гнівною іронією просякнуті Шевченкові рядки про перспективи, які чекають на сироту в прийдешньому: гіркий хліб наймитування, а то й сувора двадцятип'ятирічна солдатчина:

*...І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журились,
Щоб він де-небудь прихилився,
То оддадуть у москалі*³³.

²⁹ Шевченко Т.Г. Кобзар. – Там само. – С. 237.

³⁰ Там само. – С. 237.

³¹ Там само. – С. 237.

³² Там само. – С. 237.

³³ Там само. – С. 237.

Застосовуючи засоби сарказму, автор викриває жорстокість тогочасного ладу у ставленні до обездолених, безправних дітей.

В автобіографічному вірші "N. N." ("Мені тринадцятий минало...") (1847) Шевченко відтворює епізод із далекого минулого. Багатий внутрішній світ ліричного героя цієї поезії суголосний із переживаннями юного Тараса. Композиція аналізованого твору своєрідно відбиває зміну настроїв головного персонажа; звідси виразний поділ вірша на чотири частини.

Початок поезії пронизаний оптимістичним пафосом. Яскравий сонячний день викликає в юного героя стан емоційного піднесення:

*Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога...*³⁴

Проте щастя було недовгим, і криваві промені західного сонця повернули замріяного оповідача до сумної дійсності:

*Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє
І те помарніло*³⁵.

Ліричний герой гостро переживає своє безталання:

*Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!...*³⁶

Найзворушливішою є третя частина твору, в якій хлопчик ненадовго повертається до втраченого раю. Малого пастушка привітала дівчина, й:

*Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!..*³⁷

А втім, як це й не прикро, вірш не закінчується на оптимістичній ноті. Дитячі спогади навіюють авторові невідрадні роздуми про власне життя. Тарас Шевченко ніби досадує на Бога за те, що Господь не забрав його в недовгий момент щастя:

*Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав.
Не був би в світі юродивим.
Людей і [Бога] не прокляв!*³⁸

У поезії "На Великдень, на соломі..." (1849) тема безталанного дитинства відтворена під іншим кутом зору. Головними героями твору стали селянські діти, що вихваляються отриманими на Пасхальне свято подарунками. Сам предмет хвастошів є елементом соціальної характеристики персонажів, адже жоден із них не може показати друзям іграшку, книжку тощо. Тільки на честь Великодня малята отримали предмети щоденної необхідності: свитку,

³⁴ Там само. – С. 173.

³⁵ Там само. – С. 173.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

сорочечку, чобітки, шапочку, стрічку. І навіть такі буденні гостинці викликають неабияку радість, бо, скоріше за все, згаданого одягу в дітей просто не було, інакше цим би ніхто не вихвалявся.

Й ось серед гурту Кобзар виокремлює сирітку, для котрої і такі скромні радощі є недосяжною мрією. Поет показує, як згадки про батьківську турботу боляче ранять серце безпритульної дитини. Застосування слів зі зменшено-пестливими суфіксами *сирітка*, *сиріточка*, *рученнята* свідчить про авторське співчуття до героїні. Як бачимо, в Шевченкових віршах про знедолених дітей послідовно простежується важлива думка: кожна дитина заслуговує на родинне тепло й щасливу долю.

В. Погребенник справедливо вважає поезію Шевченка "об'єднуюче-національною цінністю, арсеналом непромінальних моральних вартостей, Новим Заповітом українському й усякому іншому народові, що прагне гідного життя на засадах Божої правди"³⁹.

Отже, у своїх геніальних віршах, які ввійшли в коло дитячого читання, Тарас Шевченко висловив гнівний протест проти жорстокого кріпосницького світу; розкрив багатий внутрішній світ дитини; втілював одвічні мрії своїх співвітчизників про вільне, справедливе життя. І дуже добре, що маленькі українці ще з наймолодшого віку можуть долучитися до неповторного Шевченкового слова. Звичайно, потужний Кобзарів набуток не можна обмежувати завузькими рамками дитячої літератури. Проте й ті кілька поезій, які вивчаються на уроках читання в початковій школі, можуть вельми багато дати для становлення громадян незалежної України.

---

³⁹Погребенник В. "Україна в антоновім огні": ідейно-тематичний комплекс української поезії XIX – XX століття // Сучасний погляд на літературу: Зб. наукових праць. Вип. 9. Пам'яті академіка Петра Хропка // Редкол.: П.П. Хропка (відп. ред.), С.С. Кіраль (відп. секр.), В.Ф. Погребенник, І.В. Савченко та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 19.